

УДК 94+316.334.3:342.8

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-14-18

Богдан КАЛІНІЧЕНКО

доктор політичних наук доцент, завідувач кафедри філософії соціальних та політичних наук
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5172-4661>
e-mail: 555tvukraine@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИБОРСТВО: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

Анотація. Мета запропонованої статті – на основі ретроспективного аналізу актуалізувати проблеми, пов'язані з розумінням важливості інформаційної безпеки та захисту власного інформаційного простору для сталого розвитку і протидії сучасним викликам, зокрема гібридним війнам, які повсюдно використовуються в політичних цілях, різноманітним маніпуляціям, для досягнення переваги над супротивником та інші. **Наукову новизну** публікації вбачаємо в деталізації та актуалізації фактів психологічного впливу на супротивника. Доведення концепту, що спроби інформаційного впливу для досягнення політичних цілей застосовувалися від зародження організованих людських спільнот. З кожним етапом розвитку цивілізації технології інформаційного протиборства ускладнюються, в майбутньому це може призвести до загроз демократіям і вільному розвитку особистості. **Висновки.** Залучені до написання статті емпіричні матеріали переконують в тому, що на початку XXI століття актуалізувалися глобальні загрози людства, пов'язані з науково-технічним прогресом, який через свої характерні особливості неоднозначно впливає на суспільно-політичні процеси в світі та Україні. В певний історичний момент переваги цього процесу можуть бути затмарені численними недоліками. Ретроградний, консервативний погляд на ці трансформації може призвести до надмірного деструктивного технократичного тиску на людину і особистість. Відтак актуалізація цих загроз дасть можливість вітчизняній науковій спільноті глибше зрозуміти суть перетворень і мінімізувати негативні тенденції.

Ключові слова: ЗМІ, ЗМК, інформаційне суспільство, інформаційні операції, гібридна війна, інформаційна війна, громадянське суспільство, медіа, інформаційний вплив, пропаганда.

Bohdan KALINICHENKO

Doctor of Political Sciences Associate Professor, Head of the Department of Philosophy of Social and Political Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5172-4661>
e-mail: 555tvukraine@gmail.com

INFORMATION CONFLICT: A RETROSPECTIVE ANALYSIS OF WORLD HISTORY

Abstract. The purpose of the article proposed article is to update, based on a retrospective analysis, the problems associated with understanding the importance of information security and protecting one's own information space for sustainable development and countering modern challenges, in particular hybrid wars, which are widely used for political purposes, various manipulations to achieve an advantage over the enemy, etc. **Conclusions.** Empirical materials used in writing the article convince us that at the beginning of the 21st century, global threats to humanity related to scientific and technological progress became actualized, which, due to their characteristic features, have an ambiguous impact on socio-political processes in the world and Ukraine. At a certain historical moment, the advantages of this process can be overshadowed by numerous disadvantages. A retrograde, conservative view of these transformations can lead to strong destructive technocratic pressure on man and personality. Therefore, the actualization of these threats will allow the domestic scientific community to more deeply understand the essence of the transformation and minimize negative trends.

Keywords: mass media, mass communication, information society, information operations, hybrid warfare, information warfare, civil society, media, information influence, propaganda.

Постановка проблеми. З кожним етапом розвитку людства інформаційний тиск на суспільство й особистість збільшується. На початку XXI ст. інформаційний вплив почав набувати загрозливих рис. Це спричинено повсюдною загальною технологізацією та цифровізацією всіх сфер життєдіяльності. Досить часто цей вплив носить деструктивний характер, який зводиться до маніпулювання поведінкою індивіда на користь зацікавлених сил. Історично ресурси на психологічні операції мали потужні політичні об'єднання, однак зараз за допомогою Інтернет-технологій розширилося коло осіб, які здатні чинити психологічний вплив на соціальні групи – це терористичні організації, релігійні фанатики, фундаменталісти, наркокартелі, техноолігархи, уряди країн вигнанців тощо. З огляду на це, важливо з'ясувати історичний контекст означеного явища, аби усвідомити загрози, яким доводиться протистояти, і напрацювати механізми запобігання небажаних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема значення психологічних операцій не залишається поза увагою політологів, істориків, журналістів, психологів, соціологів, серед яких такі вітчизняні вчені, як Г. Почепцов, В. Бех, Т. Ісакова, В. Конах, С. Корновенко, М. Калініченко, В. Іванов, О. Лазоренко, О. Сенченко, Л. Євдоchenko, Ю. Горбань, В. Горбатенко, В. Різун, П. Шпиґа, В. Шарий та інші. Також цій проблемі присвячували свою увагу такі зарубіжні вчені, як С. Морган, А. Клімбург, М. Лібікі, В. Томпсон, Т. Рона та інші.

Мета статті – на основі ретроспективного аналізу актуалізувати проблеми, пов'язані з розумінням важливості інформаційної безпеки та захисту власного інформаційного простору для сталого розвитку і протидії сучасним викликам, зокрема гібридним війнам, які повсюдно використовуються в політичних цілях, а також різноманітним маніпуляціям.

Виклад основного матеріалу. Як би далеко ми не спускалися в глиб століть, ми зустрічаємося із спробами використати інформацію для впливу і маніпуляцій. В Єгипті кожен новий честолюбний фараон намагався стерти із суспільної пам'яті згадки про свого могутнього попередника. Для цього він досить часто вдавався до фізичного знищення згадок про нього. Наприклад, коли руйнував архітектурні пам'ятки, збудовані попередниками або витирав зі стін величних храмів картуші з їх іменами, натомість наносячи свої. Модифікуючи минуле, чинна влада намагається отримати переваги в сучасності, посилюючи свій наратив у майбутнє. Аналогічні приклади можна зустріти майже всюди, де владар розуміє важливість психологічного впливу, є вони і на теренах України. Зокрема, ними рясніють літописні джерела Русі. Історики відзначають труднощі, з якими вони стикаються під час роботи з різними списками одних і тих самих літописів. Переписувач на догоду кон'юнктурі міг внести зміни у текст, прославляючи діяння одного князя і упускаючи здобутки іншого, або умисно не згадував певних історичних фігур та їх досягнення.

Згадані вище приклади стосувалися переважно внутрішньополітичних іміджевих питань, але існує інша сторона проблеми. Вона стосується зовнішньополітичного протистояння й інтенсифікується під час міждержавних конфліктів, крайня форма яких – війна. На важливості психологічного аспекту протистоянь наголошували аттрактори минулого. У V ст. до н. е. китайський полководець, військовий теоретик і філософ Сунь Цзи у трактаті «Мистецтво війни» писав, що «найкраща політика полягає в захопленні держави цілісною, зруйнувати її значно легше. Взяти в полон армію супротивника краще, ніж її знищити. Одержати сотню перемог у сотні боїв – це ще не межа мистецтва. Покорити супротивника без бою – от вінець мистецтва» [1]. У цій відомій праці підкреслюється, що найвигідніша з усіх військових стратегій – маніпулювання ворогом у такий спосіб, щоб домогтися легкої перемоги над ним без бою. Сунь Цзи першим узагальнив досвід, накопичений стародавнім Китаєм у сфері психологічних операцій. Він стверджував, що найгірше – напад на ворожі укріплені міста. Теоретичні побудови основоположника психологічної війни закликають: «Розкладайте все хороше, що є в стані вашого супротивника; втягуйте його відомих представників у злочинні заходи, підривайте їхній престиж, виставляйте їх у потрібний момент на ганьбу громадськості; використовуйте співробітництво найбільш підлих і мерзенних людей; розпалюйте сварки і зіткнення серед громадян ворожої країни; перешкоджайте всіма способами оснащенню, забезпеченню і наведенню порядку в збройних силах ворога; будьте щедрі на пропозиції та подарунки для купівлі інформації й підкупу спільників; не жалкуйте ані грошей, ані обіцянок, тому що вони приносять багаті дивіденди» [1].

Подальший розвиток воєнного мистецтва незмінно супроводжувався удосконаленням форм морального впливу на супротивника. II ст. н.е. датується поява самотійної теми пропаганди – проголошення справедливого чи несправедливого характеру війни. Вбачається, що такі дії зумовлені прагненням підірвати бойовий дух воїнів протилежної сторони і знизити їхній потенціал до опору. Для цього одна з воюючих сторін виступає з тим чи іншим обвинуваченням на адресу свого суперника і закликає своїх союзників і однодумців у конфронтуючому стані приєднатись до «боротьби за праведну справу». Цей прийом широко використовувався правителями Стародавнього Китаю досить тривалий час. Пред'явлене до початку чи на самому початку збройного зіткнення обвинувачення слугувало в ході війни надійним обґрунтуванням законності дій, спрямованих на знищення ворога.

У сучасному світі інформаційне протиборство є важливим елементом політичної боротьби, з використанням різних практик та тактики. Війна в її природному розумінні перестає бути єдиним засобом завоювання і поширення впливу. Нині ми маємо змогу спостерігати активний вплив на свідомість за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ). Їхня віртуалізація сприяє активізації

поширення впливу в сучасному політичному суспільстві. Актуальність цієї проблеми в сьогоденні складно переоцінити. Із розвитком засобів масової комунікації (ЗМК) з'являється й можливість поширювати сигнал далеко за межі конкретної країни. Відтак суттєво зростає вплив ЗМІ, а світ перебуває у стані перманентної інформаційної війни. Психологічні операції є обов'язковим елементом протиборства, який супроводжує всі етапи прийняття важливих політичних рішень. Уряди провідних держав світу усвідомили можливість використовувати ЗМІ для ведення підривної діяльності на території умовного ворога – «поступово психологічні горизонти розширювалися, а нові ЗМІ збільшили обсяг відомостей, передавали зображення і звук на далекі відстані. Під впливом змін, що відбувалися, зникав містечковий погляд на світ. Пробуджувалася національна свідомість» [2].

Поширюючи протилежні офіційній позиції уряду відомості, зацікавлені сили створювали альтернативну реальність, що виявилася досить привабливою для опозиційної частини суспільства, яка надихалася цими повідомленнями. У такий спосіб, завдяки лояльним слухачам, іноземним ЗМІ вдалося створити транскордонну аудиторію й отримати вплив на внутрішні процеси в цих країнах: «Друга хвиля збільшила кількість каналів, із яких індивід черпав матеріал для формування картини світу. Дитина поповнювала свій образний ряд не тільки з природи і від людей, а й з газет, популярних журналів, радіо, пізніше від телебачення. У всьому іншому церква, держава, сім'я та школа продовжували говорити в унісон, тобто, по суті, одне й те саме, але тепер ЗМІ стали гігантським гучномовцем. Їхня потужність використовувалася в регіональних, етнічних, родових і лінгвістичних напрямках, щоб стандартизувати образи, які текли в розумовому потоці суспільства» [2].

Можливості ЗМІ як інструменту впливу на об'єкт масово почали використовувати ще в ході Першої світової війни для розповсюдження пропаганди. Пресу та кіно пристосували для військових потреб в Європі та США. Результати, які були отримані, породили ідею, що ЗМІ є потужним інструментом агітаційної діяльності [3]. Водночас поява на початку XX ст. потужних державних радіостанцій і відповідно систем радіоцензури і радіоборотьби загострила інформаційне протиборство в Європі. Протилежні сторони активізували свої зусилля на проникнення у закриті інформаційні систем шляхом поширення власного інформаційного сигналу. Об'єкт, навпаки, намагався уберегти власне інформаційне середовище від ворожих потоків, перешкоджаючи розповсюдженню радіохвиль. У такий спосіб актуалізувалося інформаційне протиборство і набула сучасних рис практика застосування психологічного впливу на суспільну думку супротивника.

Проблемам радіоборотьби присвячені, зокрема, роботи Р. Плейкіса, на думку якого, від початку минулого століття в Європі та світі триває інформаційна війна і чи не першими її проявами стало радіопротистояння: «Першість щодо глушіння належить Німеччині та Радянському Союзу. В кінці 1920-х рр. Берлін уже блокував радіо Комінтерну. У 1931 р. СРСР глушив передачі Румунського радіо. З 1934 р. Австрія транслювала шум на хвилі Берліна. У 1936 р. Італія глушила передачі з Лондона, спрямовані на Абіссинію. У 1937 р. спалахнула радіовійна між Москвою і Мадридом. У 1938 р. СРСР глушив іномовлення Німеччини, а німецький Рейх придушував передачі Московського радіо та BBC (British Broadcasting Corporation) німецькою мовою» [4]. Потенціал впливу медіа на маси продовжили застосовувати комуністи у Радянському Союзі та нацисти у Німеччині під час Другої світової війни. Так, 1940 р. СРСР розпочав системне глушіння радіо Ватикану. У 1941–1945 р. відбувалися ефірні битви між СРСР і Німеччиною. Берлін передавав на хвилях Москви і Лондона короткі ворожі коментарі, на що останні відповідали тим же. У 1946 р. тривало обопільне глушіння передач Москви і Мадрида. З лютого 1948 р. почалося широкомасштабне глушіння передач «Голосу Америки», 13 квітня – передач BBC з Лондона». [5]

Сутність та функції пропаганди і відповідно ЗМІ у військовому протистоянні визначив американський психолог та політолог Г. Лассвелл, який приділив чималу увагу технологіям інформаційного протиборства у Першій світовій війні: «Історія показує, що сучасна війна повинна вестися на трьох фронтах: військовому, економічному і пропаганди... Пропаганда, що застосовується одночасно з іншими знаряддями боротьби, підриває основи військових і цивільних сил ворога, розчищає шлях залізного кулаку з людей і металу... Пропаганда є в цьому випадку пасивним допоміжним знаряддям, головна функція якого полягає в тому, щоб знищити у ворога бажання боротьби, вселяючи зневіру, розчарування і розбіжність» [6].

Науково-технічна революція (НТР) дала поштовх подальшому розвитку інформаційних технологій у XXI ст. Можливості пропаганди розширилися і з'явилися нові інструменти для використання інформації як зброї. Так, М. Лібікі – американський експерт з інформаційних технологій – визначив сім форм інформаційної війни:

1. Командування й управління (command-and-control – C2W) – це військова стратегія, яка реалізує інформаційну війну на полі бою та об'єднує фізичне знищення; її мета полягає в обезголовленні командної структури супротивника.

2. Військова розвідка (intelligence-based warfare – IBW) – збір важливої та захист власної інформації.

3. Електронна війна (electronic warfare – EW) спрямована проти засобів комунікацій – радіозв'язку, телевізійних і комп'ютерних мереж, радарів. Радіоелектронна та криптографічна війна. EW направлена на погіршення фізичної основи для передачі інформації, а криптографічна війна працює між бітами та байтами.

4. Психологічна війна (psychological warfare – PSYW) охоплює використання інформації проти людського розуму. Існує чотири категорії психологічної війни: (1) операції проти національної волі, (2) операції проти командувачів, (3) операції проти військ, (4) культурний конфлікт. Сюди можна включити кожен аспект війни, оскільки придушення волі супротивника загалом є основною метою військових операцій.

5. Хакерська війна (hacker warfare) – диверсійні дії та атаки проти ворога шляхом створення спеціальних програм, атаки на комп'ютерні мережі.

6. Економічна інформаційна війна (economic information warfare – EIW) – інформаційна блокада й інформаційний імперіалізм.

7. Кібервійна – інформаційний тероризм, семантичні атаки (генерування помилок у системі: вона сприймається як робоча, хоча це не так), симуляція та війна Гібсона (учасники протиборства позитивні та негативні живуть у віртуальному світі) [7].

Наведена класифікація є загальноприйнятою, а на її основі ґрунтується більшість досліджень щодо теорії інформаційних воєн.

Еволюція вивчення психологічного впливу на суспільство через медіа мала своє продовження у секретних працях Т. Рони. Їхня сутність зводиться до думки, що потрібно прагнути до «зниження інформаційного потоку супротивника та, навпаки, захисту або вдосконалення свого власного». Автор підкреслив, що швидкість реакції в інформаційній війні є вирішальним елементом для перемоги: «Тут знову є значні можливості, які пропонує маніпулювання інформаційним потоком у сенсі порушення та обману. Якщо зміни у нашій позиції зацікавленості відбуваються швидше, ніж цикл інтелекту/реакції супротивника, його відповідь виявиться менш адекватною, а його шанси на успіх відповідно зменшаться» [8]. Вплив ЗМІ на громадську думку важко переоцінити: найочевиднішим є приклад комерційної реклами. Кожен долар, вкладений у просування бренду, приносить кілька доларів прибутку. Часте повторення певного інформаційного повідомлення діє на індивіда як навіювання. Під дією такого впливу людина йде до крамниці й купує той товар про який вона щойно чула у рекламі, а не інший, аналогічний за якістю і часто дешевший прорекламованого. Якщо припустити, що за цим алгоритмом можна вбудувати в конструкт потрібний атрактору наратив, то у такий спосіб впливають через масову свідомість на дії індивіда, групи або класу.

Показово, що навіть найпотужніші країни світу можуть, а інколи і стають жертвами інформаційної агресії: «Міжнародні ЗМІ є потужним і систематичним впливом у війні, але вони не послідовно виступають за ту або іншу сторону. Навіть багато хто в Мініборони США (DoD) скаржиться, що несумлінні супротивники США можуть переконати американську громадськість шляхом розумного маніпулювання ЗМІ» [8]. У сучасних умовах інформаційний аспект протиборства виходить на перше місце за важливістю не тільки у цивільній, а й у військовій сфері: «Це відображає рух інформаційного потоку, оскільки він впливає на результат військових завдань. Інформаційний потік має відбуватися всередині та між системами озброєння як дружніх, так і протилежних сторін. Це відбувається у багатьох випадках, на багатьох ієрархічних рівнях, і в різноманітних часових доменах. Через його надзвичайний вплив на продуктивність системи зброї та на кінцевий результат військових завдань, противники будуть докладати значні зусилля, щоб втручатися в ворожі інформаційні потоки або експлуатувати їх у своїх цілях» [8]. Отже, Т. Рона ще в 1976 р. зрозумів тенденції розвитку ЗМІ і передбачив загрози, з якими доведеться зіштовхнутися у майбутньому.

Зокрема, це ставлення суспільства до жорстких заходів, які використовує влада, щоб протидіяти зовнішнім інформаційним атакам. Так, у новітній історії Україна вже кілька разів зіштовхнулася із цими викликами, наприклад, під час блокування російських інтернет-сервісів

(також відоме як блокування російських соцмереж) – обмеження інтернет-провайдером доступу до низки російських інтернет-сайтів із 2017 р. Або припинення у 2021 р. мовлення телеканалів NewsOne, 112 та ZIK, які поширювали кремлівську пропаганду. В обох випадках це було випробуванням для громадянського суспільства, думки якого розділися. Однак, попри дискусійність, потрібно визнати, що ці кроки української влади виявилися ефективними і зіграли свою позитивну роль під час відбиття повномасштабного вторгнення РФ на території України. Результатом стало те, що Росія не змогла досягнути стратегічної переваги в українському інформаційному просторі, як це було під час Першої (1994–1996) і Другої (1999–2009) чеченських війн або російсько-грузинської війни 2008 р. Інакше кажучи, уряд має ефективно парировати інформаційні атаки супротивника і докладно пояснювати громадянському суспільству логіку своїх дій, щоб не отримати другий фронт у середині країни. Відтак для розуміння глибини проблеми ми маємо дати відповіді на низку важливих питань: як концепція інформаційної війни стосується переговорів про обмеження озброєнь; як «відкрите» суспільство, з акцентом на свободу інформації та громадський контроль, віддаючи перевагу своїм інтересам у ворожому світі, відреагує на довготермінові заходи з протидії інформаційній війні; як, зрештою, працюватиме сукупність засобів і правил цивільної пропаганди та психологічної війни [8]?

Висновки. Отже, проаналізувавши історичні свідчення проявів психологічного впливу, автор дійшов висновку, що через особливості людського сприйняття існують дієві інструменти впливу як на окремого індивіда, так і на все суспільство загалом. Він проявляється у моделюванні потрібних суб'єкту змін поведінки об'єкта, який досить часто є деструктивним для останнього. Про цей феномен знали люди стародавнього світу і досить часто вдавалися до його інструментарію. З кожним етапом розвитку людства технології впливу вдосконалювалися. Це дозволило атракторам суттєво збільшувати свій вплив. З появою Інтернету маніпулятивні технології інформаційного впливу зазнали експоненційного зростання. Їх вплив настільки потужний, що якби людство нині зрозуміло всі ризики, з якими зіштовхнулося, то навряд чи знайшло в собі сили зупинити цей процес, або мінімізувати загрози. Автор вважає, що людство пішло найгіршим шляхом свого розвитку і потрапило в пастку технократизму, що насаджує хибні цінності й призведе до краху цивілізації. Серед них надмірна цифровізація, пов'язані з нею інформаційні загрози, ймовірність використання зброї масового ураження, мультиполярність, популізм, відсутність балансу сил у світі, згорання демократії тощо.

Список літератури

1. Сунь-дзи. Мистецтво війни / пер. з кит. Львів: Вид-во Старого Лева, 2022. 105 с.
2. Toffler A. The Third Wave. Maryland: Bantam Books, 1989. 537 p.
3. Bryant J., Thompson S. Fundamentals of Media Effects. McGraw-Hill, 2002. 395 p.
4. Плейкіс Р. Радіоцензура. Baltijos kopija, 2002. 71 с.
5. McQuail D. Mass Communication Theory. London: Sage, 2005. 620 p.
6. Lasswell H. Propaganda Technique in the World War. New York: Knopf, 1927. 233 p.
7. Libicki M. What is information warfare? Washington, 1995. 104p.
8. Rona T. Weapon Systems and Information War. Seattle: Boeing Aerospace Co., 1976. 73 p.

References

1. Sun Tzu. (2022). The Art of War / translated from Chinese. Lviv [in Ukrainian].
2. Toffler, A. (1989). The Third Wave. Bantam Books.
3. Bryant J., Thompson S. (2002). Fundamentals of Media Effects. McGraw-Hill.
4. Plejkiš, R. (2002). Radio censorship. Baltijos kopija.
5. McQuail, D. (2005). Mass Communication Theory. London.
6. Lasswell, H. (1927). Propaganda Technique in the World War. New York.
7. Libicki, M. (1995). What is information warfare? Washington.
8. Rona, T. (1976). Weapon Systems and Information War. Seattle.

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025